

УДК 930.2:025.17"1917/1921"

Анжела Шумілова,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку Книжкової палати України

Текстові аркушеві видання 1917—1921 рр. як унікальні першоджерела історії України

У статті здійснено історикознавчий аналіз випуску текстових аркушевих видань в Україні. Визначено основні тенденції та характерні риси в контексті політичних, соціальних процесів, що відбувалися на той час у країні. На основі вивчених архівних матеріалів та опублікованих джерел представлено дані щодо кількісних показників випущених текстових аркушевих видань.

Ключові слова: історіографія, громадянська війна, комплектування фонду, документальна база, науково-інформаційна сфера, наукові дослідження, політична ситуація, текстові аркушеві видання, видавництва та видавничі організації.

Одна з фундаментальних засад реалізації формування нової науково-інформаційної сфери суспільства — це створення документального масиву першоджерел, який є базою різноманітних наукових досліджень.

Фонд Державного архіву друку — скарбниця історико-культурної пам'яті народу України, джерело для дослідницької діяльності. Повноцінне комплектування фонду є запорукою ефективного проведення наукової роботи. Формування національної свідомості та духовної культури незалежної України без створення такого фундаменту практично неможливо.

Важливе значення для науковців, особливо теоретиків, має осмислення сформованих пізнавальних традицій, дослідження реальності. Деякі архівні документи тривалий час старанно приховувались, їх оприлюднення було небажаним, бо піддавало сумніву "класовий підхід" [3]. Зникнення політичної цензури, часткове відкриття архівних сховищ і полегшення доступу до документальної бази призвело до появи сприятливих умов для роботи дослідників: істориків і краєзнавців.

Привертають увагу текстові аркушеві видання років визвольних змагань та громадянської війни, які тривалий час знаходились у спецфондах бібліотек та архівів. Зокрема, *листки* "Вожди Добровольческой армії", "Воззвание к молодежи", "Вот за что мы добровольцы сражаемся", "Генерал Деникин о земельном вопросе", "Генераль Деникин назначен заместителем Верховного Главнокомандующего — адмирала Колчака!", "Граждане не берите советские деньги!", "Ген. Деникин о рабочем вопросе", "Засевь поля. Приказ Главногокомандующего вооруженными силами на Юге России. № 330", "Зловредный паук или Рай коммунистов", "Къ ответу, палачи! Слово солдата-фронтовика", "Къ русским красноармейцам: [воззвание священнослужителей]", "Наши цели. За что мы боремся", "Общественный приговор № 1", "Одесса взята доблестн. Добровольцами! Лихими донцами захвачен Тамбов!", "Пора!", "Послание Патриарха Тихона к 25 октября 1918 г. — по поводу годовщины владычества большевиков", "Русские люди, братья наши!", "Ура! Армии Колчака и Деникина соединились", "Что вам говорят и

что есть на самом деле", "Я большевик, потому что... Я доброволец, потому что..."; *портрети історичних постатей*: "Генераль-лейтенант Виктор Леонидович Покровский", "Генераль-лейтенант Петръ Николаевич Барон Врангель", "Генераль-лейтенант Сергей Леонидович Марков", "Генераль-майор Михаил Гордеевич Дроздовский", "Командующий Добровольческой Армией генераль-лейтенант Владимир Зенонович Май-Маевский", "Первый Выборный Атамань войска Донского генераль Алексей Максимович Каледин"; *плакати* "Даже матросы, эти отчаянные хулиганы и разбойники, испугались честного и животворящего Креста Господня...", "Через кровь через трупов груды, лобызая въ бледныя уста, посылает снова внука Иуды на Голгофу распинать Христа...", "Такъ большевистские карательные отряды изъ латышей и китайцевъ насильственно отбирають хлебъ, разоряють деревни и разстреливають крестьянъ" та ін.

Аркушева друкована продукція у той час відігравала роль агітаційного чинника і нарівні з іншими друкованими виданнями відображала всі зміни суспільного життя країни. Унікальними документами представлена історія періоду визвольних змагань та громадянської війни, їх найважливіші віхи та політичні події, зокрема створення Центральної Ради, Української Народної Республіки, встановлення Радянської влади. За змістом і тематикою вони охоплюють широке поле питань, зокрема містять публікації декретів, постанов, наказів, прокламацій, звернень центральних і місцевих партійних, комсомольських, військових органів.

Державний архів друку Книжкової палати України серед обов'язкових примірників зберігає текстові аркушеві видання, а саме: афіші, листівки, гасла, оголошення, запрошення, об'яви тощо, це найбільше й одне із найрідкісніших зібрань такої продукції в Україні. Фонд текстових аркушевих видань 1917—1921 рр. становить важливу джерельну базу для вивчення суспільно-політичного життя України.

Зберігаються листівки, надруковані українською, російською, польською мовами, а також двомовні: українською і польською, українською та єврейською, українською і російською, та тримовні, в яких текст подається

паралельно польською, єврейською й українською мовами.

Значний інтерес становлять театральні афіші, що відображають діяльність українських драматичних театрів та надають рекламу інформацію щодо певного культурного заходу (фото 1).

З афіш 1917 р. ми дізнаємось про гастролі містами України театру єврейської трупи "Експрес", репертуар якого становили історична оперета "Шуламись", п'єса Якова Гордіна "Ди шите", комічна оперета "Шлоймке ин Рыкл". Драму "Дер идешер лебт финк нох" глядачі мали змогу переглянути у виконанні Об'єднаних товариств єврейських драматичних опереточних артистів Варшавських театрів під керівництвом Молчанського. Афіші 1918 р. містять відомості про творчий доробок 5-го Товариства єврейських артистів під керівництвом професійного союзу: постановка оперет "Ди идише кройн", "Акейдас ицхок", "Шанбос койдеш" та комічної оперети "Хиньке пиньке".

Основне змістове навантаження в текстових аркушевих виданнях ніс саме текст, а спрямування листівок було агітаційно-пропагандистським.

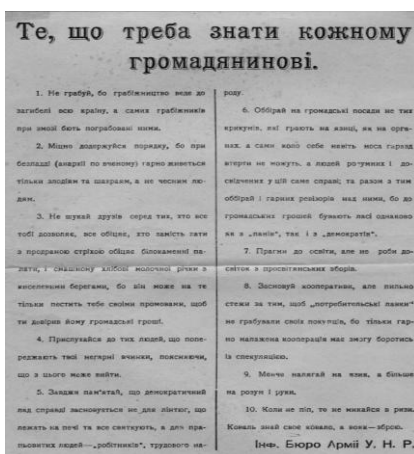

Фото 2—4

Листівки-гасла й листівки-заклики містили лаконічні тексти, мета яких — спонукати читачів до бажаних конкретних дій. Текст набирали великим шрифтом, друкували у кілька фарб. Листівки мали, як правило, невеликий формат (1/32, 1/64 друкованого аркушу), але їх також виготовляли у вигляді плакатів і розклеювали в доступних для огляду місцях (фото 5).

Фото 5

На різних етапах історії нашої держави листівки були найбільш масовим засобом поширення друкованої інформації, агітації і пропаганди, оскільки швидко реагували на події в країні, знайомили з політикою владних структур, оперативно доводили до широких мас

Фото 1

Листівки з'являлися щоразу після подій, які відбувалися в країні чи за її межами. Тип видання, власне, й зумовив тимчасовий характер використання листівок, які відігравши відповідну роль у певний історичний період, не завжди могли вціліти, адже в ті часи з метою вивчення ніхто їх не збирав. Тому сьогодні лише окремі книгосховища країни мають можливість надати у розпорядження науковців зібрання відозв, звернень тощо (фото 2—4).

трудящих політичні лозунги партій у роки революційних подій і громадянської війни, пробуджували політичну свідомість народу (фото 6).

Завдяки збереженим текстовим аркушевим виданням, суспільство має достовірні факти історичних подій 1917—1921 рр., які відбувалися в Україні, що є базою для досліджень наукової спільноти.

Як відомо, 29 квітня 1918 р. до влади прийшов Павло Скоропадський. Проте реальна влада перебувала в руках німців, накази яких слухняно виконував гетьман. "Нарешті до влади прийшла та людина, з якою можна працювати", — писав про П. Скоропадського німецький головнокомандувач Е. Людendorff.

Політичні та соціальні заходи гетьмана розходилися з діяльністю Центральної Ради. Україна проголошувалася "Українською Державою", а назва "У.Н.Р." була скасована.

Наприкінці 1918 р. становище гетьманського уряду стало дуже хитким. Опозиційні П. Скоропадському політичні сили утворили альтернативний уряд — Директорію У.Н.Р. і розпочали у листопаді 1918 р. збройну боротьбу проти Гетьманату. Про часи останніх днів окупації йдеться у зверненні до німецьких солдат з боку Вищого командування Української Республіканської Армії від листопада 1918 р., надруковане німецькою мовою у місті Києві — "Deutsche Soldaten!".

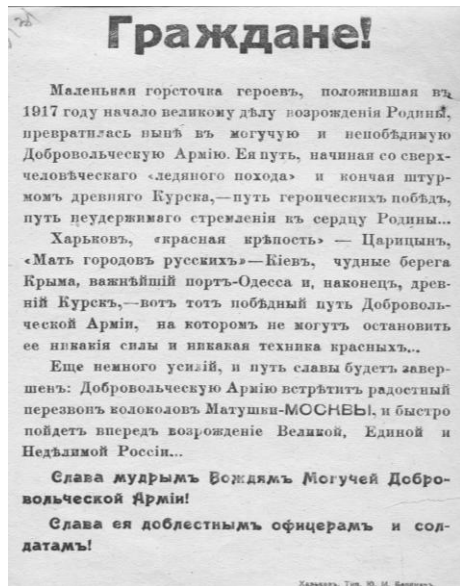

Фото 6

Після встановлення Радянської влади в Україні більшовики почали проводити націоналізацію приватних і кооперативних видавництв, друкарень, паперових фабрик, запасів паперу. Незабаром більшість партійних, профспілкових організацій через видавничі відділи (спеціально створені для цієї мети) розпочали випуск агітаційно-пропагандистської літератури у вигляді листівок, прокламацій, плакатів.

Значна робота провадилася Військово-санітарним управлінням Харківського військового округу з випуску науково-популярної літератури. Загалом Управління ставило завданням задовольнити потребу робітничого класу і селянства України в поповненні знань. У 1918 р. були видані листівки санітарно-освітнього характеру, зокрема "Наставление для больных триппером", "Наставление для больных сифилисом", "Что такое триппер", "Что нужно знать о сифилисе" [15, с. 8].

Відомі також видання Подільської губернської народної (земської) управи: листівки "Холера", "Просвітні Товариства" (зі зразковим статутом "Просвіти") [25, с. 80].

Більшовикам потрібен був централізований апарат пропаганди друкованого слова, і в січні 1919 р.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створив Укрцентраг — Українське центральне агентство, яке розповсюджувало друковану продукцію, а також займалося виданням творів.

Завдання Радянської влади висували все більші вимоги до агітаційно-пропагандистської роботи. При Наркомосі УРСР заснували видавниче бюро, яке працювало в тісному контакті з Укрцентрагом, забезпечуючи його матеріалами для розповсюдження серед населення — листівками, плакатами і т. п.

На початку квітня 1919 р. Укрцентраг переведено в Київ і об'єднано з видавничим бюро Наркомпросу під назвою Всеукраїнське видавництво (Всевидав). Редакційний відділ Всевидаву організував декілька підвідділів і секцій, які займалися підбором і підготовкою до друку видань різної тематики.

Улітку 1919 р. при Редакційному відділі створили художній відділ, який відповідав за ілюстрування усіх видів продукції, насамперед — агітаційної літератури.

У звіті за останній тиждень липня 1919 р. читаємо, що за період з 26 липня по 3 серпня художній підвідділ підготував до друку 20 політичних гасел російською й українською мовами, рецензію на плакат Наркомзему "Захистимо наш хліб від денікінської сарани", плакати "Да здравствует единение рабочих и крестьян" і "Трудящийся! С оружием в руках и знанием завоюешь весь мир!", виготовлено ряд плакатів на диктових листах [18, с. 142]. Важлива деталь: усі створені підвідділи Редвидаву, незважаючи на труднощі воєнного часу, щотижня звітували про виконання роботи.

У 1920 р. намітилися деякі зрушення у видавничій роботі Всевидаву. Т. Скрипник у статті "Початковий період видавничої діяльності Всевидаву України (1918 — 1920 рр.)" зазначала: "За цей рік було видано листівок 1 738 500 друк. од., із них українською мовою 711 500 друк. од. (47%), російською мовою — 990 000 друк. од., польською — 32 000 друк. од., єврейською — 5000 друк. од.; плакатів 372 006 друк. од., із них українською мовою 110 000 друк. од. (29%), російською мовою — 256 006 друк. од., єврейською — 6000 друк. од." [18, с. 141].

За дослідженнями Голови колегії Всеукраїнського Державного видавництва А. Приходько, які опубліковані у виданні "Голос друку: критико-бібліографічний часопис": книга перша, 1921 р. (Харків), організація видала в 1920 році (табл. 1, 2):

Таблиця 1

Кількість текстових аркушевих видань за 1920 рік

Назва серії	Заг. к-сть назв кожн. серії			Заг. тираж кожн. серії		
	укр. і рос. мовою	українською мовою	російською мовою	укр. і рос. мовою	українською мовою	російською мовою
Агітаційна:						
лістівки і відозви	142	62	80	2 023 500	749 500	1 274 000
лозунги, тези, афіші, анкети і об'яви	32	8	24	18 400	1 500	16 900
Плакати	30	11	19	242 050	90 000	152 050
Всього	204	81	123	2 283 950	841 000	1 442 950

Таблиця 2

Відсоткове порівняння кількості назв текстових аркушевих видань та їх тиражів

Назва серії	Заг. к-сть назв кожн. сер. укр. і рос. мовою	Заг. % кожн. серії				% видань кожн. серії	
		за назвами	за тираж.	укр. мов. за назв.	рос. мов. за назв.	укр. мов.	рос. мов.
Агітаційна:							
лістівки і відозви	142	21,0	25,08	23,16	19,61	43,7	56,5
лозунги, тези, афіші, анкети і об'яви	32	4,73	0,22	2,97	5,88	25,0	75,0
Плакати	30	4,44	3,00	4,21	4,69	36,6	63,4
Всього	204	30,17	28,30	30,36	30,18	105,3	194,9

Однак ці цифри не точні, оскільки облік друкованої продукції, що видавалася, був неповним, несистематичним.

Нестабільний стан в Україні був упродовж усього періоду визвольних змагань, за два з половиною роки революції країна пережила стільки періодів, переворотів, змін влади, що складно говорити про безперервний процес розбудови держави. Через військові дії на території України та постійну зміну влади не було можливості зібрати відомості щодо випуску друкованих видань і текстових аркушевих видань зокрема. Збереглися тільки кількісні показники аркушевої продукції Всевидаву.

Слід зазначити, все, що видавалось у роки громадянської війни, розповсюджувалось безкоштовно, насамперед — серед партійних організацій, бібліотек, хат-читалень, бійців Червоної Армії.

Незважаючи на великі труднощі, Всевидав через свій Центральний відділ розповсюдження, створений 31 січня 1920 р., поширив серед населення України плакатів — 1 500 000 друк. од., листівок — 1 250 000 друк. од. [18, с. 145—146].

Велику роль у пропагандистській роботі серед трудящих мас України в роки громадянської війни відіграли мобільні політосвітні установи — агітаційно-інструкторські потяги: "III Інтернаціонал", "Більшовик". Випуском листівок займалися співробітники бюро Укроста.

Агітпоїзди не тільки поширювали серед населення різноманітні агітаційно-пропагандистські видання, а й самі їх друкували. Наприклад, агітпоїзд "Більшовик", крім багатотиражних газет, видавав різні листівки (фото 7).

Фото 7

Про те, наскільки важливими були ці видання, свідчить хоча б той факт, що 13 листопада 1920 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет відправив на ім'я В. Леніна та М. Калініна примірники всіх листівок потяга, що вийшли до того часу. За півроку роботи в Україні працівники агітаційного потяга випустили 39 назв листівок загальним тиражем 338 тис. друк. од. Частина цих видань зберігається в Центральному державному історичному архіві України. Це 16 листівок ("Хіба ти петлюрівець?", "Незamoжний на Врангеля!", "Червоний тил — червоному фронту", "Війна і праця", "Врангелю прийшов кінець!", "Середняк і бідняк", "До всіх селян Полтавщини й Кременчукщини" (автор Г. Петровський), "Геть махновщину!", "До незamoжних селян України", "Куркуль і бандит", "Контрабандисти", "Коли будуть підкови і сіль", "Наляжемо на куркуля і виконаємо розкладку!", "Постанова VIII Всеросійського з'їзду Рад про скорочення Червоної Армії", "Скільки сіяти землі?", "Готуйтеся до посіву!" [4, с. 130—131]. Ці листівки служили для мобілізації мас на боротьбу з контрреволюцією.

Список використаної літератури

1. Бандитизм и контр-революция: [листівка] від 14 лютого 1920 р. / Политический отдел Р.В.С. 16 армии. — [Б. м.] : изд-во Поарм, 16, 1920.
2. Большевики лгут: добровольцы не разрушают городов, рабочих и крестьян не вешают! : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
3. В грізні роки революції та громадянської війни. — Режим доступу: <http://lib.chdu.ua/pdf/yuvvudannya/2/5.pdf>. — Назва з екрана.
4. Виноградов А. П. Видавнича діяльність агітпоїзда ВУЦВК імені В.І. Леніна в 1920—1921 рр. (3 історії більшовицької преси) / А. П. Виноградов, Харківський державний інститут культури // Бібліотекознавство та бібліографія : міжвідомчий республіканський збірник. — Харків : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати України, 1967. — Вип. 4. — С. 130—140.
5. Граждане! : [листівка]. — Харьков : тип. Ю.М. Беркмань, [б. г.].
6. Даже матросы, эти отчаянные хулиганы и разбойники, испугались честного и животворящего Креста Господня.... : [плакат]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
7. Деникин, генераль-лейтенант. Къ мирным жителям! / Генераль-лейтенант Деникин : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., 1919.
8. Запильняк Л. Які історики потрібні сучасній Україні?. — Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/.../18a_UM_14_Rezenziy. — Назва з екрана.
9. Історія української церкви XX століття : лекція 5 / Історія української церкви: конспект лекцій. Тема 3: Для студентів усіх спеціальностей / упор. О. Г. Найдюнов. — Херсон, 1995. — Київ : [друк.] фірма "ВІПОЛ". — С. 54—56.
10. Історія християнської церкви в Україні (XX століття) : методичні вказівки / упор. канд. іст. наук, проф. Н. П. Бевзюк, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса : КП "Вознесенська друкарня", 2003. — С. 3, 5.
11. Історія християнської церкви на Україні: (Релігієзн. довідк. нарис) / АН України. Від-ня релігієзнавства ін-ту філософії. [Редкол. О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — Київ : Наук. думка, 1992. — С. 63—64.
12. Къ русскимъ красноармейцамъ: [воззвание священнослужителей] : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
13. Народе України! : [листівка] від 21 квітня 1920 р. / Головною Отаман Військ Української Народної Республіки С. Петлюра. — [Б. м.] : б. в., 1920.
14. Національне відродження і процес становлення автокефалії православ'я в Україні / Історія православної церкви в Україні : збірка наукових праць. — Київ : Четверта хвиля, 1997. — С. 245—246.
15. О противохоленых предохранительных прививках. — Харьков : Воен.-Санитар. Упр. Харьк. Воен. Округа, 1918. — С. 8.
16. Обращение генерала Деникина къ населению Малороссии : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
17. Памяти Основателя Добровольческой Армии, [Михаила Васильевича Алексѣева] : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., 1918.
18. Скрипник Т. О. Початковий період видавничої діяльності Всевидаву України (1918—1920) / Т. О. Скрипник, Харківський державний інститут культури // Бібліотекознавство та бібліографія : збірник статей. — Харків : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1964. — № 1. — С. 134—146.
19. Україна в роки громадянської війни. — Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/new/114uhtml> — Назва з екрана.
20. Ура! Кієв в наших руках! : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
21. Харьковская чрезвычайка и ея ужасы : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
22. Царицынъ палъ! (17 июня 1919 г.) : [листівка]. — [Б. м.] : б. изд., 1919.
23. Що робиться у місті : [листівка] / Губвідділ Друку. — Одеса : Вид-во Губвідділу Друку, 1920.
24. Як большевики допомагають поміщикам : [листівка] / Інформаційне бюро армії У.Н.Р. — [Б. м., 1920].
25. Ярина : укр. буквар / зложив В. Воронець. — Кам'янець на Поділля : Поділ. Губерн. Управа, 1918. — С. 80.

(Закінчення у наступному номері)

Надійшла до редакції 24 грудня 2014 року

УДК 087:659.132.2]:930.2](477)"1917/1921"

*Анжела Шумілова,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку Книжкової палати України*

Текстові аркушеві видання 1917—1921 рр. як унікальні періоджерела історії України*

У фонді Державного архіву друку зберігаються текстові аркушеві видання релігійного спрямування.

Необхідно зазначити, що упродовж останніх років в Україні помітно зріс інтерес громадськості до діяльності церкви та її минушини. Він зумовлений ідеологічним вакуумом, новим ставленням держави до релігії, сподіваннями людей, що за її допомогою розпочнеться духовне відродження суспільства, поліпшиться моральний клімат [11, с. 63].

Особливість розвитку тоталітарного режиму, що почав формуватися в повоєнний період, полягала у створенні жорстко централізованої системи духовного поневолення.

"У кінці XIX — на початку XX ст., до 1922 р., відбувалось повернення деякої інтелігенції до релігії, християнства, православної церкви. Для вирішення соціальних проблем необхідно було створити християнську суспільність, а для цього необхідна соціальна доктрина. Науковці та богослови бачили перешкоду для створення соціальної концепції: поганський націоналізм і псевдопатріотизм, коли поняття Бога замінювалося поняттям Батьківщина, держава, імперія; поганське поклоніння силі і владі, провіденціальні претензії на виключність, пошук "ворогів" та "єретиків" [10, с. 3].

Націоналістично налаштоване духовництво 20 березня 1917 р. на пастирському зібранні у Києві проголосило автокефалію для Української православної церкви. Для реалізації цієї ідеї влітку 1917 р. була створена Київська православна церковна спілка духовництва та вірян, а у вересні — Спілка пастирів. М. Міхновський, лідер Української національної партії, не тільки підтримував таку ідею, а й виступив за обрання патріарха [10, с. 5].

Військовий з'їзд, який проходив 9 листопада 1917 р., ухвалив резолюцію про автокефалію УПЦ, а також введення української мови у богослужіння [11, с. 64].

Після жовтневих подій 1917 року зростаюча нетерпимість радянської влади щодо релігії та церкви стала загальним явищем. Про це, зокрема, свідчить листівка "Къ русскимъ красноармейцамъ", яка закликає робітників, селян, червоноармійців не чинити злочини проти представників церкви (фото 8).

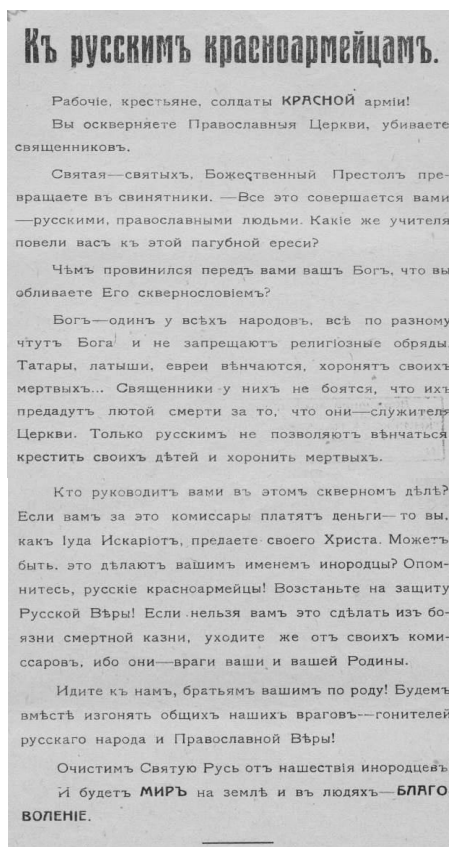

Фото 8

Національно-релігійний дух в Україні, як і протидія йому в той період, мали певну специфіку. Він зріс на церковно-політичному ґрунті, виявив якого після 1917 року спостерігалися в усіх регіонах українського православ'я. Основним постулатом його були церковні реформи в напрямі увільнення церкви від ролі слуги політичного режиму, оновлення церковно-громадського життя за умов привернення соборних форм устрою церкви, з остаточною метою піднесення авторитету релігійно-морального впливу в житті християнського суспільства. Але за часи революції 1917 року церковний рух в Україні набув-таки національно-політичного характеру [14, с. 245—246].

* Закінчення. Початок див.: Вісник Книжкової палати. — 2015. — № 1. — С. 32—35.

За роки громадянської війни влада в Києві переходила від однієї політичної сили до іншої понад десять разів. Отже, змінювалось і поле церковної діяльності. Директорія Української Народної Республіки окремим законом від 1 січня 1919 р. проголосила автокефалію Української православної церкви під керівництвом Синоду, обраного Собором.

Ад'ютант Головного отамана Симона Петлюри, полковник Олександр Доценко, який мав змогу переглядати усі звіти, що надходили до штабу, відзначив настрої духовництва УПЦ в Україні в 1919 р. у "Літописі Української Революції": "Церква в Україні, як була для нас і для нашої справи чужою, так і лишилася нею без жодних змін. Вища і нижча церковна влада в Україні перебувала переважно в руках ультранационалістичного реакційного, російського духовенства, "чорної зграї", перевдягненої в ризи вірних слуг "Союзу руського народа" і (царського) престолу і блюстителів православної віри, Богом даної з неба і царя на землі" [9, с. 55].

На початку лютого 1919 р. Директорія, що стояла за підпорядкування церкви державі, втекла з Києва. Радянська влада почала впроваджувати закони про відокремлення церкви від держави. Віряни одержали можливість створювати громади без санкції церковної ієрархії, лише зареєструвавши статут в органах місцевої влади. 22 травня 1919 р. відправлено перше богослужіння українською мовою в соборі Св. Миколая [9, с. 56].

До червня 1919 р. Червона армія захопила більшість територій України. На бік більшовиків перейшли отамани Н. Махно, М. Григор'єв, Д. Терпило (Зелений).

Влада на місцях зосередилась у руках революційних комітетів (комнезамів), які провадили політику Комуністичної партії. Прихід більшовиків в Україну супроводжувався репресіями проти класових ворогів.

Така стратегія не відповідала місцевим інтересам. Протягом квітня—червня 1919 р. відбулося понад 300 антибільшовицьких повстань, а отамани, які спочатку перейшли на бік більшовиків, розірвали союз з новою владою.

У той час в Україну з півдня наступала Біла армія на чолі з генералом А. Денікіним. У червні 1919 р. денікінці здобули Харків та Катеринослав. Маючи істотну перевагу у військовій силі, білогвардійці захопили значну територію України. Це призвело до розколу серед політиків і військових країни, тоді як політична ситуація вимагала єдності всіх сил.

1 жовтня 1919 р. Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів через військові дії московських більшовиків-комуністів та генерала А. Денікіна на терені України звернувся до селян і робітників із закликом бити всіх ворогів (фото 9).

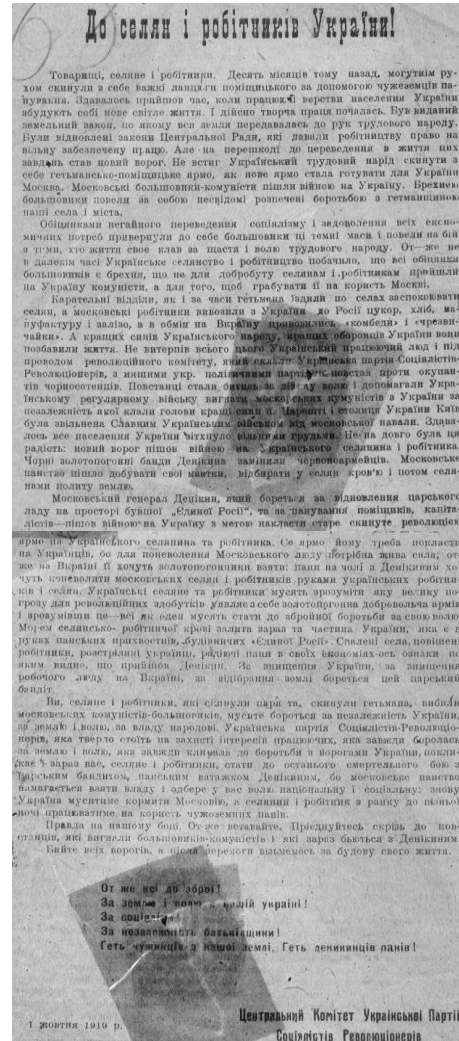

Фото 9

Загальна анархія, хаос, отаманщина підривали авторитет української влади, робили її непривабливою в очах народу, позбавляли істотної підтримки, призводили до кризи державотворчого процесу.

22 жовтня 1919 р. керівники Директорії Української Народної Республіки, маючи намір роз'яснити народу сучасну політичну ситуацію і дізнатися суспільні настрої, ухвалили рішення щодо проведення Державної наради, котра мала відбутися 25 жовтня, на яку запросили: Раду Народних Міністрів, Уряд західних областей УНР, трьох представників від Буковинської національної ради, представників політичних партій Наддніпрянщини, Галичини та єврейських партій "Бунда", "Поалей-Ціон", "Фолкс-партай" та ін. Про це свідчить листівка "Державна Нарада" від 28 жовтня 1919 р. за підписом керуючого справами Директорії М. Мироновича.

Власну позицію щодо подій в Україні висловив і А. Денікін у відозві "Обращеніє генерала Деникина къ населенію Малороссіи": "...Къ древнему Киеву, "матери городовъ русских", приближаются полки въ неуждержимомъ стремленіи вернуть русскому народу утраченное имъ единство... — то единство, без котораго не создалась бы мощная русская речь, въ равной доле сотканная вековыми усилями Киева, Москвы и Петрограда.

Желая обезсилить русское государство прежде, чем объявить ему войну, немцы задолго до 1914 года стремились разрушить выкованное в тяжелой борьбе единство русского племени. С этой целью ими поддерживалось и раздувалось на юге России движение, поставившее себе целью отделение от России ее девяти южных губерний, подь именовъ "Украинской Державы" [16].

У листівці велику увагу приділено й питанню мови: "Оставляя государственнѣмъ языкомъ на всемъ пространстве России языкъ русскій, считаю совершенно недопустимымъ и запрещаю преследование малорусскаго народнаго языка..."

У серпні денікінські війська увійшли до Києва (фото 10).

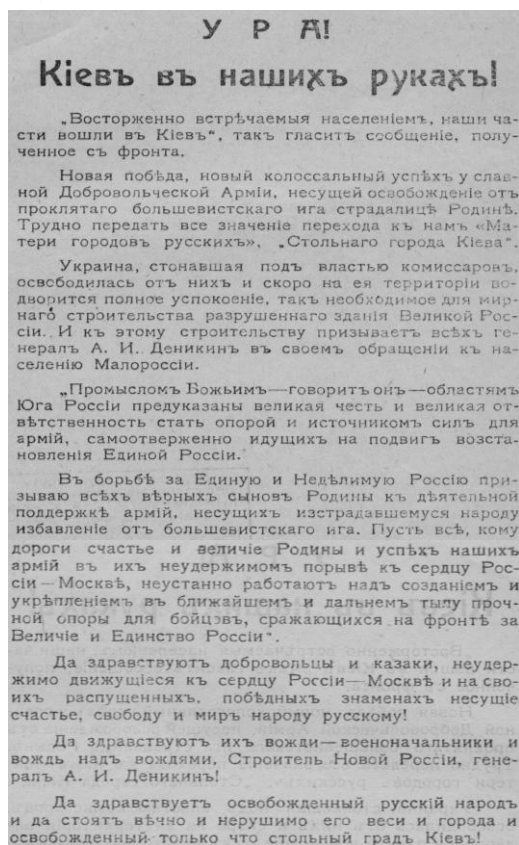

Фото 10

Численна тематична група листівок 1917—1921 рр. — це звернення, відозви, розпорядження Реввійськрад, окремих військових дивізій і бригад про необхідність зміцнення Червоної армії, підготовку робітничо-селянських червоних командирів, забезпечення війська продуктами харчування, мобілізацію до лав різних збройних формувань нових сил (фото 11).

Фото 11

Листівка "Що робиться у місті", випущена видавництвом Губвідділу друку м. Одеси в 1920 р. накладом 3000 примірників, містила звернення до селян: "...деревня сидить без краму, а Червона Армия роздэгнена і боса, а хорі і ранені в шпиталях валяються як собаки, без простинь, без лікарств, без мила. Стогін іде по всьому краю. От Радянська влада й порішила полапати буржуїв, зробила повальні труси. В одній квартирі двійний потолок, а там на десятки мільйонів карбованців мануфактури та ниток. В другій — пуди дрібних грошей. В третій — золото заховано та цілісінькі ящики лікарств. І по всім квартирам великі запаси білизни, одіжі, обуви, пальт, посуду та іншого добра" [23].

Листівка "Незможний, на Врангеля!" закликала трудових селян "розбити, добити і знищити кримського барона" — "останнього панського недобитка", для чого створювати добровільні загони, які повинні вливатися у Червону армію. Боротьбі з врангелівщиною присвячена і листівка "Червоний тил — червоному фронту". В ній висвітлюються завдання агітаційного тижня під тією самою назвою, що розпочався в Україні 24 жовтня 1920 р.: "Перед нами запеклий ворог — барон Врангель, — зазначено в листівці. — Він — остання перешкода на шляху до мирного життя. Врангеля необхідно швидко розгромити. А для цього народ повинен допомогти героїчній Червоній Армії, зокрема обмундируванням: збирати теплі речі, взуття (фото 12). Всю цю роботу на селі повинні очолити комнезами".

Фото 12

У листівці "Громадянин!" читаємо: "Ти маєш дві пари чобіт. Оддай для Українського Козака, бо прийде комуна чи Денікін, то забере обидві пари".

І як приклад для порівняння, наведемо зміст листівки "Къ мирнымъ жителямъ!" з наказом від 21 серпня 1919 р., за підписом генерал-лейтенанта А. Денікіна, про складання актів за вчинені злочини стосовно населення під час проходження військ по території Малоросії (фото 13).

1 листопада 1920 р. трудящі Кобеляк отримали можливість прочитати екстрену листівку "Врангелю прийшов кінець!", в якій уміщено оперативне зведення радянського військового командування від 31 жовтня про зайняття Перекопу. Листівка "Добити денікінського заступника генерала Врангеля!" вийшла накладом 2000 екземплярів (фото 14).

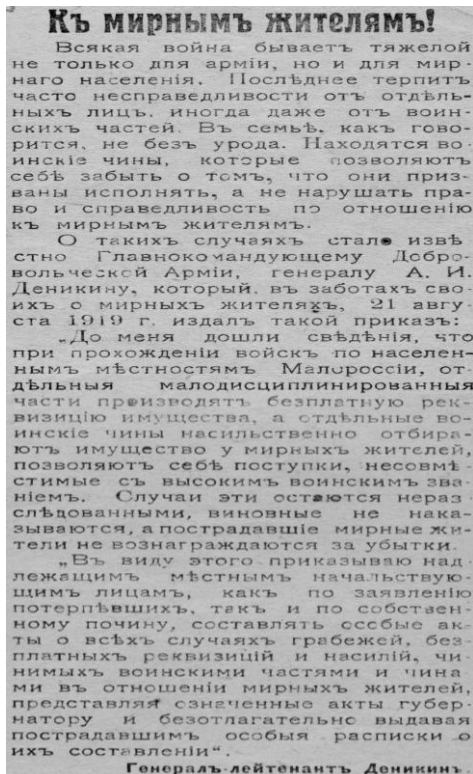

Фото 13

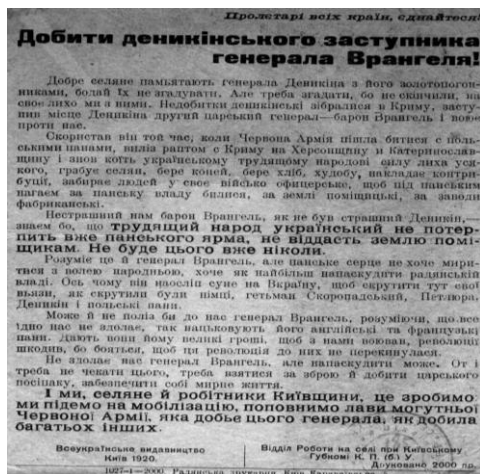

Фото 14

Такі матеріали випускали великими тиражами. Тільки на залізничному перегоні Полтава—Кременчук листівку "Незможний, на Врангеля!" та "Червоний тил — червоному фронту" було розповсюджено у кількості 15 тис. друк. од., а листівку "Хіба ти петлюрівець?" — у Кременчуці накладом 7,5 тис. друк. од. [4, с. 132].

Багато уваги приділялось і боротьбі з бандитизмом на всій території України.

У листівці "Геть Махновщину!", виданій у першій половині грудня 1920 р., розповідалося про злочинні дії банд Махна: розстріли, вбивства, пограбування, знущання над робітниками і трудовими селянами; про особливу небезпечність бандитизму після розгрому Врангеля, коли країна приступила до мирної праці. Нині навколо особистості Нестора Махна точиться багато дискусій. З цілком зрозумілих причин не всі наукові праці сьогодні можуть претендувати на завершеність спостережень та об'єктивність висновків, тому дослідження мають бути продовжені (фото 15).

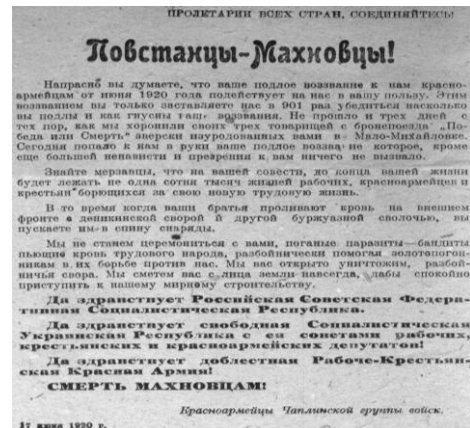

Фото 15

Листівка "Куркуль і бандит" була спрямована на викриття союзу сільських багатіїв, погромників і убивць. У листівці "Контрабандисти", написаній головою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Г. Петровським, розкривався зв'язок банд, що діяли на Одещині та Поділлі, з закордонними штабами на території Румунії і Польщі, які були підпорядковані Б. Савінкову та С. Балаховичу.

В останні місяці громадянської війни — перші місяці відбудовного періоду (в серпні 1920 — лютому 1921 рр.) в Україні курсував агітаційно-інструкторський потяг імені В. І. Леніна. Тема мирної праці посідала в його пропаганді значне місце. З особливою силою вона звучала у листівці "Війна і праця", надрукованої на початку листопада 1920 р. Її розповсюдили в Кременчуці 7,5-тисячним накладом.

У листівці "До всіх селян Полтавщини й Кременчукини" Г. Петровський зазначав, що після закінчення класових битв українські робітники та селяни матимуть змогу долучитись до відновлення країни. Розповсюдження цього видання, як і листівки "Середняк і бідняк", відбулося на залізничному перегоні Хорол—Миргород (30-тисячним тиражем), а звернення "До незаможних селян України" — в Ромнах (15-тисячним тиражем) [4, с. 136].

Питанню підготовки до весняної сівби, збільшення ярowego клину присвячена листівка "Тотутесь до посіву" (в Полтаві було роздано 15 тис. друк. од.), "Скільки сіяти землі?" (в Одесі розповсюджено 12 тис. друк. од.). Ці видання користувалися великим попитом [4, с. 138].

Однією з проблем, що впливала й досі впливає на процеси розвитку в країні, є ставлення до "історичної правди".

14 лютого 1920 р. Політичним відділом 16 армії накладом 10 000 примірників видана листівка "Бандитизм і контр-революція", де зазначено: "На всіх фронтах советской республики теперь спокойно. Польша ищет прочного мира с Советской Россией, банды Петлюры и Балаховича сметены с Советской земли, а жалкие остатки армии Врангеля бродят тоже вне России в поисках пристанища".

Інформаційне бюро армії УНР у листівці "Як большевики помогают помещикам", у свою чергу, зазначає: "Українське республ. військо Директорії зараз б'ється з добровольцями та донцями, оточило Одесу і не допускає румунам перейти Дністер, а в Галичині б'ється з військами польських поміщиків... В Одесі є польське військо і наші панки вже надіються, що коли польські пани переможуть в Галичині, то одеське польське військо виступить на оборону руських панів на Україні".

У квітні 1920 р. почалася війна між радянською Росією та Польщею. Ареною нового протиборства стали Україна й Білорусь. Польський уряд, скориставшись боротьбою більшовиків з білогвардійцями, намагався розширити кордони держави за рахунок українських і білоруських земель.

21 квітня 1920 р. Головний отаман військ Української Народної Республіки С. Петлюра в листівці "Народе України" пояснював причину відходу української армії в 1919 р.: "...Ватаги Денікіна скористалися російською орієнтацією галицького командування, збили його з позиції незалежності України і галицька армія, обдурена своїми командирами, перешла на бік нашого ворога, поставив наддніпрянську армію в невідоме і майже катастрофічне становище. Наша армія змучена і знесилена мусіла постійно відходити... Через це я дав наказ Отаману Омеляновичу Павленку с частиною війська почати боротьбу з більшовиками по новому способу як того вимагали військові обставини. Друга частина армії знайшла собі притулок в Польщі... Між Правительствами Республік Української і Польської дійшло до запріязної згоди на підставі якої польські війська прийдуть разом з українськими на терен Український як союзники проти одного спільного їм ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками польські війська відійдуть в межі своєї Республіки" [13].

У зверненні "Український народ!" С. Петлюра вимагав від всіх громадян підкорення українській владі і виконання всіх її наказів.

25 квітня 1920 р. польська армія розпочала наступ у напрямку Бобруйська і Києва. У листівці "До всіх жителів України" від 26 квітня 1920 р. І. Пілсудський — Головний вождь Польської армії — звертався до людей: "Довожу до відома населення цих земель, що польське військо усовує з теренів, які населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ, захищаючи свої хати від насильства, розбою і грабінництва... Разом з польським військом на Україну повертають ряди відважних її синів під Командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Речі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні для життя українського народу..." (фото 16).

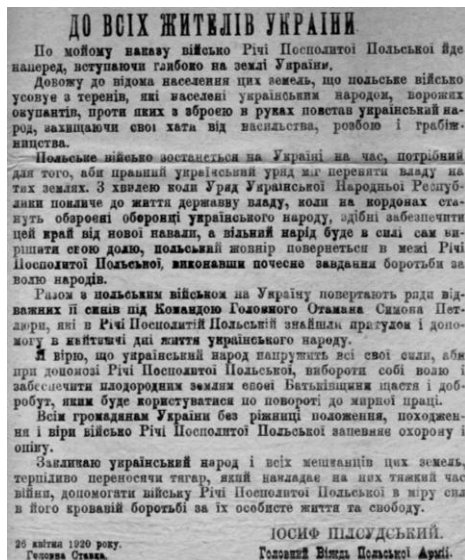

Фото 16

7 травня 1920 р. війська союзників Директорії УНР вступили до Києва. Представники влади в листівці "Од Соціалістичного Правительства Української Народн. Республіки" звернулися до селян й робітників: "...З двох боків нам загрожують вороги. Польські пани вдерлися на Волинь, а комуністи-більшовики з другого боку б'ються проти козаків Української Нар. Республіки. Геть ворогів чужинців з нашої землі!... Геть чужинців, комуністів-більшовиків і панів поляків. Геть грабіжників. Нехай живе Український Трудовий Народ" (фото 17).

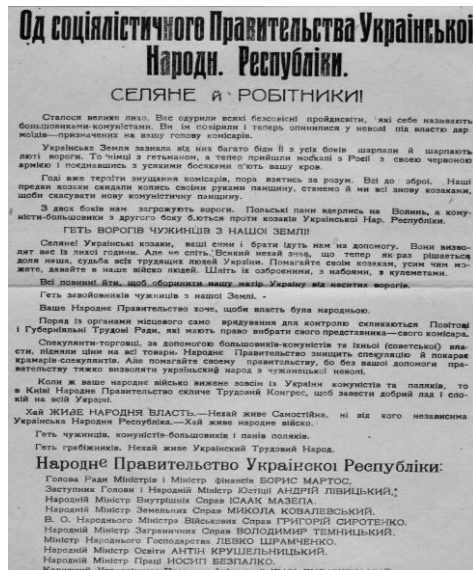

Фото 17

У жовтні 1920 р. між Польщею та Радянською Росією укладено перемир'я. Війська УНР змушені були вести боротьбу з більшовиками самостійно. І лише 18 березня 1921 р. між Польщею з одного боку і РСФРР та УСРР — з другого був підписаний мирний договір. Згідно з його умовами сторони зобов'язалися припинити воєнні дії.

Українські прибічники УНР залишилися сам на сам із могутнім противником. У тилу Червоної армії й далі діяли десятки партизанських загонів. Антибільшовицькі протести охоплювали Поділля, Київщину, Катеринославщину та Полтавщину.

У листопаді 1921 р. за планом уряду УНР відбулося повстання під загальним командуванням Ю. Тютюнника. 17 листопада війська УНР були розбиті більшовиками під м. Базар. Війна за незалежність завершилася.

Досліджуючи першоджерела та аналізуючи статті, можемо впевнено сказати, що у працях радянських дослідників здебільшого популяризувався лише той мінімум фактів, про які має знати кожний громадянин. Загалом висвітлювалася керівна роль Комуністичної партії в часи мобілізації трудящих на боротьбу проти ворога та організаційні процеси з переведення країни в режим воєнної економіки.

У ХХІ столітті, в еру цифрових технологій, текстові аркушеві видання періоду 1917—1921 рр. в Україні ще недостатньо вивчені й вимагають особливої прискіпливості істориків через поширення ідейно-політичних стереотипів "соціальної справедливості і захищеності" громадян у ті часи. Актуальною проблемою залишається дослідження історіографії, яка ставила у центр історичного процесу людину, її світобачення й поведінку.

У текстових аркушевих виданнях зазначеного періоду висвітлено основні соціальні явища, події, персоналії. Варто зазначити, що основою добору фактів стали текстові аркушеві видання фонду Державного архіву друку Книжкової палати України. З цих листівок видно, що український народ — без поділу на стани і класи — піднявся на боротьбу проти окупантів — як білих, так і червоних, німців, поляків, різних бандитських формувань.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що текстові аркушеві видання 1917—1921 рр. видавалися значними тиражами і є досить вагомим документальним джерелом історії нашої країни. Цей вид продукції поряд із книжкою, журналом, газетою, образотворчими виданнями належить до культурних надбань нашої держави, а отже, має бути збереженим для наступних поколінь. Ці матеріали дають

змогу послідовно простежити історію певних суспільних явищ і, користуючись систематизованими даними, відтворити події політичного і громадського життя України.

Створення максимально повної і зручної в користуванні системи взаємопов'язаної багатоаспектної довідкової інформації про склад і зміст текстових аркушевих видань набуває принципового значення для зростання обігу інформації та можливостей її застосування. Оцифрування фондів Державного архіву друку Книжкової палати України надасть змогу і нашим співвітчизникам, і світовій спільноті більше дізнатися про історичний спадок України.

Наша самостійна держава може розвивати власний інформаційний потенціал, який значною мірою залежить від наявності сукупного масиву джерельної інформації з погляду наукового та технологічного забезпечення розвитку інформаційної інфраструктури.

Сьогодні історіографія друкованих видань має суттєве значення. Зважаючи на недостатню й здебільшого тенденційну позицію стосовно історії творення, використання, комплектування фондів бібліотек та архівів, особливо актуальним є дослідження маловідомих, однак надзвичайно вартісних зібрань текстових аркушевих видань. Об'єктивний аналіз подій національно-визвольних змагань, відображених в них, може стати важливим уроком для наступних борців за державність України.

Список використаної літератури

1. *Бандитизм і контр-революція* : [листівка] від 14 лютого 1920 р. / Политический отдел Р.В.С. 16 армии. — [Б. м.] : изд-во Поарм, 16, 1920.
2. *Большевики лгут: добровольцы не разрушают городов, рабочих и крестьян не вшають!* : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.]
3. *В грізні роки революції та громадянської війни*. — Режим доступу: <http://lib.chdu.ua/pdf/yuvvudannya/2/5.pdf>. — Назва з екрана.
4. *Виноградов А. П.* Видавничі діяльність агітпоїзда ВУЦВК імені В. І. Леніна в 1920—1921 рр. (З історії більшовицької преси) / А. П. Виноградов, Харківський державний інститут культури // *Бібліотекознавство та бібліографія : міжвідомчий республіканський збірник*. — Харків : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати України, 1967. — Вип. 4. — С. 130—140.
5. *Граждане!* : [листовка]. — Харьков : тип. Ю. М. Беркмань, [б. г.].
6. *Даже матросы, эти отчаянные хулиганы и разбойники, испугались честного и животворящего Креста Господня...* : [плакат]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
7. *Деникин, генераль-лейтенант. Къ мирнымъ жителямъ!* / Генераль-лейтенантъ Деникинъ : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., 1919.
8. *Зашильняк Л.* Якi історики потрібні сучасній Україні?. — Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/.../18a_UM_14_Rezenziy. — Назва з екрана.
9. *Історія української церкви XX століття: лекція 5 / Історія української церкви : конспект лекцій. Тема 3: Для студентів усіх спеціальностей / Упор. О. Г. Найдьонов*. — Херсон, 1995. — Київ : [друку.] фірма "ВІПОЛ". — С. 54—56.
10. *Історія християнської церкви в Україні (XX століття) : методичні вказівки / Упор. канд. іст. наук, проф. Н. П. Бевзюк*, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса : КП "Вознесенська друкарня", 2003. — С. 3, 5.
11. *Історія християнської церкви на Україні: (Релігієзн. довідк. нарис / АН України. Від-ня релігієзнавства ін-ту філософії. [Редкол. О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — Київ : Наукова думка, 1992. — С. 63—64.*
12. *Къ русскимъ красноармейцамъ: [воззвание священнослужителей]* : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
13. *Народе України!* : [листівка] від 21 квітня 1920 р. / Головною Отаман Військ Української Народної Республіки С. Петлюра. — [Б. м.] : б. в., 1920.
14. *Національне відродження і процес становлення автокефалії православ'я в Україні / Історія православної церкви в Україні : збірка наукових праць*. — Київ : Четверта хвиля, 1997. — С. 245—246.
15. *О противохолерных предохранительных прививках*. — Харьков : Воен.-Санитар. Упр. Харьк. Воен. Округа, 1918. — С. 8.
16. *Обращение генерала Деникина къ населению Малороссии* : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
17. *Памяти Основателя Добровольческой Армии, [Михаила Васильевича Алексеева]* : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., 1918.
18. *Скрипник Т. О.* Початковий період видавничої діяльності Всевидаву України (1918—1920) / Т. О. Скрипник, Харківський державний інститут культури // *Бібліотекознавство та бібліографія : збірник статей*. — Харків : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1964. — № 1. — С. 134—146.
19. *Україна в роки громадянської війни*. — Режим доступу: <http://www.history.vn.ua/book/new/114.html>. — Назва з екрана.
20. *Ура! Кієвъ въ нашихъ рукахъ!* : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
21. *Харьковская чрезвычайка и ея ужасы* : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., [б. г.].
22. *Царицынъ палъ! (17 іюня 1919 г.)* : [листовка]. — [Б. м.] : б. изд., 1919.
23. *Що робиться у місті* : [листівка] / Губвідділ Друку. — Одеса : Вид-во Губвідділу Друку, 1920.
24. *Ярина* : укр. буквар / зложив В. Воронєць. — Кам'янець на Поділля : Поділ. Губерн. Управа, 1918. — С. 80.

В статтє проведен историковедческий анализ выпуска текстовых листовых изданий в Украине. Определены основные тенденции и характерные черты в контексте политических, социальных процессов, которые проходили в то время в стране. На основании изученных архивных материалов и опубликованных источников представлены данные по количественным показателям выпущенных текстовых листовых изданий.

In the article the historical analysis of issue of text sheet publications in Ukraine is conducted. The main trends and characteristics in the context of political and social processes that took place at that time in the country. Based on the study of archival materials and published sources presented data on quantitative indicators issued text sheet publications.

Надійшла до редакції 24 грудня 2014 року